

Արմեն Պետրոսյան
(Հայաստան, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ,
Մատենադարան)
ԷԹԻՈԻՆԻՆ ՀԱՅՈՑ ՕՐԴԱՆ

70 տարի առաջ, 1947-ին լույս տեսավ Գրիգոր Ղափանցյանի «Հայասան հայոց օրրան» մենագրությունը¹, որտեղ լեզվաբանական, պատմագիտական և մշակութաբանական հիմնավորումներով պաշտպանվում էր հայոց ազգաձագման հայասական վարկածը, առաջ քաշված Ն. Մարտիրոսյանի կողմից 1924-ին²: Ղափանցյանը կրկնում էր Յոզեֆ Մարկվարտի 1928-ին լույս տեսած հոդվածի վերնագիրը՝ «Հայոց օրրանը»³, որով նա թերևս ցանկանում էր բնորոշել հայասական վարկածը որպես նոր քայլ Մարկվարտից հետո:

Ղափանցյանը հայ և հարևան հին ու նոր ժողովուրդների պատմության, լեզուների ու մշակույթների վերաբերյալ բացառիկ գիտելիքների տեր էր, բայց շատ հարցերում լինելով Ն. Մարտիրոսյանի հետևորդ՝ անընդունելի հայացքներ ուներ լեզվաբանության վերաբերյալ, ինչը նշանակալիորեն թուլացնում, իսկ որոշ կետերում արժեզրկում է նրա աշխատությունը: Նա հայերենը համարում էր Հայասայի լեզվի հաջորդը, բայց մերժում էր հայերենում հնդեվրոպական ժառանգության էական դերը (նա գտնում էր, որ հայերենը հնդեվրոպական լեզու չէ, այլ ազգակից տեղի հին ոչ հնդեվրոպական լեզուներին՝ խուրիերենին, ուրարտերենին, խաթերեն, վրացերենին ևն, որոնց մեջ էր մտցնում նաև հնդեվրոպական խեթերենը): Հայասական տեղանունները, անձնանուններն ու դիցանունները նա մեկնաբանում էր առավելապես խուրիական, ավելի քիչ՝ տարածաշրջանի այլ հին լեզուների հիմքերով:

Այս հարցին անդրադարձած մեր մյուս ականավոր գիտնականը՝ Գևորգ Ջահուկյանը սկզբից փորձել է ցույց տալ, որ Հայասայի լեզուն հնդեվրոպական՝ անատոլիական (խեթա-լուվիական, հայերենից շատ տարբեր) մի լեզու է⁴, իսկ հետագայում՝ գտնել հայկական կապեր և ցույց տալ Հայասայի լեզվից պահպանված անունների որոշ մասի հայկական լինելը, որով և պիտի հաստատվեր Հայասայի հայալեզու լինելու դրույթը⁵:

Այսպիսով, եթե նույնիսկ համարենք, որ Ղափանցյանի դիտողությունները և համադրությունները ճիշտ են, ապա, հենց իր ժամանակի գիտության լույսի ներքո նրա աշխատանքը ցույց է տալիս Հայասայի ոչ հայկական լինելը⁶: Իսկ Ջահուկյանը հիմնականում ներկայացրել է անունների թեև լեզվաբանորեն ընդունելի, բայց միայն մտահայեցողական ստուգաբանություններ: Այսպիսով, այդ երկու ականավոր հեղինակների աշխատություններն էլ, չնայած բազում դիպուկ դիտարկումներին, միարժեքորեն համոզիչ համարվել չեն կարող: Իսկ նրանցից հետո Հայաստանում հայասական վարկածի վերաբերյալ հրապարակված շատ աշխատանքներ ուղղակի

¹ Капанцян 1947 (=Капанцян 1956, 7-265).

² Մարտիրոսյան 1924: Հետագայում այդ վարկածի (իր տարբեր ձևակերպումներով) կողմնակիցներ են եղել Կ. Ռոթը, Պ. Կրեչմերը, Ա. Խաչատրյանը, Հ. Աճառյանը, Հ. Տաշյանը, Հ. Մանանդյանը, Բ. Պիոտրովսկին, Գ. Մելիքիշվիլին, Ս. Երեմյանը, Վ. Գեորգիևը, Վ. Բընըցյանուն, Ս. Թումանովը, Գ. Ջահուկյանը, Չ. Բըրնին, Դ. Լանգը, Վ. Իվանովը, Թ. Գամկրելիձեն, Գ. Մարգարյանը և շատ ուրիշներ:

³ Markwart 1928.

⁴ Djahukian 1961. Джаукян 1964. Ջահուկյան 1976. 1987, 322-341:

⁵ Джаукян 1988 I-II.

⁶ Джаукян 1964, 11-14. Дьяконов 1968, 213. Бэнэцяну 1961, 105-106. Ջահուկյան 1987, 322-323:

կրկնում են նրանց դրությունները և եզրակացությունները: Նրանցում երբեմն էական դեր է կատարում նաև ցանկալին իրական համարելու կամ ցանկալին հիմնավորելու ձգտումը, որը հակասում է գիտական մոտեցմանը և բնորոշ է մեզանում բավական տարածված մերձգիտական բնույթի աշխատանքներին: Պետք է հաշվի առնել նաև գիտության զարգացումը և նոր փաստերի ի հայտ գալը, ինչն անխուսափելիորեն իջեցնում է հին աշխատանքների արժեքը, դարձնում դրանց գիտության պատմություն և անհրաժեշտ դարձնում նոր ուսումնասիրությունների հրապարակումը:

Ըստ մեր վարկածի, *huy* ցեղանունը կապված է ուրարտական աղբյուրների Etium-երկրանվան հետ (ներկայացված Etium կամ Etiumi ածանցյալ ձևերով՝ «Էթիուական» (երկիր): Երկրի տարածքը հիմնականում համապատասխանում է Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգին: Ցեղանվան հնարավոր նախատիպերից մեկը կարող էր լինել *hat'(y)o-, անկախ վերջինիս ծագումից՝ հնդեվրոպական *poti-yo-ից, իւեթ. hatt-ից կամ մեկ այլ ձևից⁷: Սեպագրում չկան նշաններ *o* հնչյունի համար. այն հաղորդվել է որպես *ni*, և ընդհանրապես ուրարտ. սեպագիր *ni*-ն սովորաբար հաղորդում է *o*-ն⁸ (Ի. Դյակոնովը, հայոց նախապատմությանը նվիրված իր գրքի անգլերեն տարբերակում Etium-ն տառադարձում է Etio)⁹: Սեպագրում չկան նշաններ նաև *h*-ի համար, և այն կարող էր չհաղորդվել (ուրարտական սեպագրում *h*-ի նաև *h* հնչյունը հաղորդելն ընդհանրապես կասկածելի է)¹⁰: Ուրարտ. *e*-ն հնչել է հավանաբար, որպես լայն *ε* կամ նույնիսկ *æ*: Դա է, թերևս, պատճառը, որ ուրարտ. նախաձայն *e*-ին հայ-ուրարտական համընկնումներում սովորաբար համապատասխանում է հայ. *aw*-ն¹¹: Ինչևէ, հնագույն հայերենում կամ գոնե նրա մի բարբառում *aw*-ն կարող էր ունենալ այնպիսի արտասանություն, որ ուրարտերենում ընկալվեր և հաղորդվեր որպես *h*: Այսինքն՝ հայ. **haw-թի(j)n*-ն ուրարտերենում կարող էր «տառադարձվել» հենց որպես *etium*:

Ընդ որում՝ պարտադիր չէ, որ հայ. *-ti- > -y- անցումը տեղի ունենար Էթիունիի առաջին հիշատակության դարաշրջանից՝ մ.թ.ա. IX դարավերջից հետո: Etio- ձևը՝ որպես լեռնաշխարհի մի նշանակալի մասին տիրող ցեղախմբի անվանում, կարող էր ուրարտերենին անցած լինել գրավոր վկայվելուց դարեր առաջ, երբ հնագույն հայերենում այն հնչում էր *hawթի(j)n*-, և մնար ուրարտերենում այդ հին ձևով, մինչդեռ հայերենում կարող էր ուրարտական ժամանակներում արդեն *huyjn* ձևը ստացած լինել¹²:

⁷ Հայ ցեղանվան ծագման վերաբերյալ տեսակետների քննությունը տե՛ս Պետրոսյան 2014. Петросян 2016:

⁸ Дьяконов 1958, 50, Хачикян 1985, 34.

⁹ Diakonoff 1984, 134, n. 21.

¹⁰ Дьяконов 1958, 42, 52. Хачикян 1985, 41. հմմտ. օրինակ Abuni – հայ. Հաւ(ն)ունիք նույնացումը (Арутюнян 1985, 9-10), որը կարող է բացատրվել *h*-ի՝ սեպագրում չարտացոլվելով:

¹¹ Հմմտ. ուրարտ. euri՝ «տեր» – հայ. *արիորդ*՝ «տիրոջ դուստր» (Ղափանցյան 1961, 121-122, 134. Տե՛ս և Дьяконов 1958, 48-49. Ջահուկյան 1987, 428, 431-432, 441: Ընդհանրապես, *e/a* տատանումը սովորական է այլալեզու անվանումների տառադարձման ժամանակ, այդ թվում՝ սեպագիր հաղորդումներում, հմմտ. Հայկական լեռնաշխարհի տեղանուններից սեպագիր (ասորեստանյան) Enzite-ի և Kullimmeri/Qulmeri-ի համապատասխանությունը հայ. Անձիտին և Քղիմարին (կան և հակառակ օրինակներ): Նման փաստեր կարելի է գտնել այլուրեք, հմմտ., օրինակ, հայ. Եկեղիք-Եկեղեացի (հայց. հոլով՝ Եկեղիս) և հունարեն Ակիլիսենե ձևը:

¹² Ահա նման մի քանի օրինակ եվրոպական լեզուներից. գերմ. *Ֆրանկրայիս* «Ֆրանկների թագավորություն», ռուս. *Ֆրանցիա*, ֆրանս.՝ *Ֆրանս*. գերմ., անգլ. *Փարիս*, ֆրանս. *Պարի*. գերմ., անգլ., ֆրանս. *Պրագ*, չեխ. *Պրահա*. ռուս. *Վեյմար*, գերմ. *Վայմար*: Այս տարբերությունները բացատրվում են այն բա-

Այսպիսով, ըստ այս վարկածի, հայոց երկիրը՝ ուրարտական ժամանակների Հայաստանը, ուրարտական աղբյուրներում հանդես է գալիս որպես Etiuni/hi: Վարկածն առաջ է քաշվել մեր կողմից 1983-ին և հիմնավորվել մի շարք աշխատություններում (հրատարակված 1984-ից)¹³: Մ.թ.ա. առաջին հազարամյակի սկզբին Էթիունիս եղել է Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական և հյուսիսային շրջաններն ընդգրկող ցեղերի ամենանշանակալի կազմավորումը՝ համադաշնություն (կոնֆեդերացիա): Ցավոք, Էթիունիս, ինչպես և լեռնաշխարհի մյուս նշանակալի ցեղամիավորումների պատմությունը դեռ սպասում է իր գրողին:

Ի տարբերություն լեռնաշխարհի արևմտյան և հարավային շրջանների՝ Էթիունիս, այսինքն՝ ներկայիս Հայաստանի հանրապետության տարածքը հնագիտորեն բավականաչափ ուսումնասիրված է: Երկրի՝ որպես հնագիտորեն ձևավորված մի շարունակական էթնոմշակութային հանրության մասին կարելի է խոսել սկսած մ.թ.ա. XV դ.:

Դատելով Վանի արքաների արձանագրություններից՝ Էթիունիս բաղկացուցիչ միավորները («թագավորությունները») նրանց արշավանքների արդյունքում բազմիցս նվաճվել են, ավերվել, իսկ բնակչությունը՝ գերեվարվել: Արդեն Իշպուինին և Մենուան մ.թ.ա. IX դ. վերջին հիշում են իրենց հակառակորդ ցեղերին օգնության եկած «Էթիուխիի արքաներին»¹⁴: Հաջորդ արքաները պատմում են իրենց նորանոր հաղթական արշավանքների մասին: Այդ տեղեկությունները միակողմանի են. անընդհատ հիշվում են միայն Վանի արքաների հաղթանակները և նվաճումները: Բայց և այնպես, որոշ դեպքերում ի հայտ են գալիս հակադիր փաստեր¹⁵: Այսպես՝ Ռուսա I-ի ժամանակների (մ.թ.ա. շուրջ 730-710թթ.) ասորեստանյան հետախուզական մի աղբյուրի համաձայն՝

Էթինացիները երկու անգամ ապստամբել են նրա (Ռուսայի - Ա.Պ.) դեմ, նրանք ռազմական կորուստներ են պատճառում նրան, նրանք ավարատության են ենթարկել նրան: Երրորդ անգամ նրանք ելնում են նրա դեմ: Ուրսան (Ռուսան - Ա.Պ.) եկել է ուղիղ Տուրուշպայից (Տուշպայի ասուրական անվանումն է), գնում է ևս մեկ անգամ էթինացիների դեմ:

նով, որ Ֆրանսիան առաջ կոչվել է Ֆրանցիա, ապա՝ Ֆրանս և Ֆրանս (ֆրանկ ցեղանունից), Փարիզը՝ Պարիս, Պարի և Պալի, Պրագան՝ Պրահա, Վայմարը՝ Վեյմար, մինչդեռ հարևան լեզուներում պահպանվել են հնից փոխառված անվանաձևերը:

¹³ Պետրոսյան 1984. 1986. 1987. 1988. 1988ա. 1997, 143-147. 2000. 2003. 2006, 131-142. Петросян 1987, 70. 1990, 241-242. 1991. 1991a. 2002, 188-190. 2009, 96-101. Petrosyan 2002, 175-177. 2007с, 49-54: Մեր հրապարակած գործերից տարիներ անց իր որոշ աշխատություններում Էթիունյան վարկածը փորձել է պաշտպանել Հ. Կարազոյանը, բայց ցավոք, հիմնականում բացարձակապես անընդունելի փաստարկների հիման վրա և իրեն ներկայացնելով որպես վարկածի հեղինակ (մինչդեռ նա մանրամասն տեղեկացված էր մեր գաղափարներից), առանց հիշելու կամ անհարկի քննադատելով մեր աշխատանքները (տե՛ս Karagezian 1988. Կարազոյան 1998. այդ աշխատանքների քննադատությունը՝ Գ. Սարգսյան 1988ա. Петросян 1991a. Մարտիրոսյան 2014):

¹⁴ КУКН, 31.

¹⁵ Ըստ Արգիշթի I-ի տարեգրության մի հատվածի մեկնաբանություններից մեկի՝ Էթիունցիներն այդ հզոր արքայի ժամանակներում ողջ տերության միջով արշավել են մինչև լեռնաշխարհի ծայր հարավ և առևանգել Արդինի քաղաքի aštiusi-ն, որն իմաստավորվում է որպես «կուռք, աստված» և համեմատվում հայ. *աստուած* բառի հետ, տե՛ս Меликишвили 1979: Եթե ընդունենք այս մեկնաբանությունը, հնարավոր են նոր, հետաքրքիր վերակազմություններ Էթիունիսի և լեռնաշխարհի հարավի առնչությունների վերաբերյալ, տե՛ս Ջահուկյան 1986, 51-52. Պետրոսյան 1997, 146-147: Սակայն պետք է նշել, որ ներկայումս այս տեքստն այլ կերպ է մեկնաբանվում, տե՛ս КУКН, 178, 180, прим. 44:

Ըստ մեկ այլ՝ հատվածաբար պահպանված աղբյուրի՝ «Ուրարտուն ավերված է», որից հետո հիշվում են «Էթունացիները», որոնք և, կարելի է կարծել, ավերել էին երկիրը¹⁶: Կասկած չկա, որ այս «Էթինացիները» և «Էթունացիները» (e-ti-ni-a-a, e?-tu?-na-a-a. երկրորդ տեքստը վնասված է) էթիունցիներն են, որոնց անվանումն ասորեստանցիները փոխառել են ուրարտերենից: Այդ դարաշրջանում չկար նման անվանումով մեկ այլ երկիր կամ ցեղ, որ կարողանար մի քանի արշավանք կազմակերպել և ավերել այնպիսի հզորագույն մի երկիր, ինչպիսին էր Ուրարտուն: Սեպագիր Etiu- հիմքն է ակնարկում և գրչության *etina/etuna* տատանումը:

Թվում է, թե հայերի էթիունյան ծագման որոշ արձագանքներ աղավաղված հասել են մինչև ուշ ժամանակներ: Ըստ Խորենացու (Ա.ի, 1բ)՝ Ասորեստանի թագավոր Տևտամուսը հայերի Ջարմայր նահապետին եթովպացիների զորքով օգնության է ուղարկում Տրոյային, որտեղ և նա զոհվում է հելլենացի քաջերից, բայց հեղինակը կուզեր, որ նա զոհված լիներ հատկապես Աքիլլեսի ձեռքով (այստեղ Ջարմայրը համապատասխանում է «Իլիականի» Մեմնոնին): Ինչո՞ւ պիտի հայոց նահապետը դառնար էթովպացիների զորքի առաջնորդ: Հնարավոր է, որ հայոց ցեղանվան ուրարտական eti- և ասորեստանյան *etina/etuna* ձևերն ինչ-որ կերպ հասնելով ուշ հեղինակներին՝ վերաիմաստավորվել են Եթովպիա համահունչ անվամբ¹⁷:

Արդեն նախաուրարտական դարաշրջանում Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններում տեղի են ունեցել գաղթեր, որոնց հետևանքով լեռնաշխարհի հարավային և արևմտյան որոշ շրջաններ կարող էին արդեն յուրացված լինել հյուսիսարևելյան ցեղերի՝ հնարավոր է՝ էթիունցիների կողմից¹⁸: Եթե դա այդպես է, ապա այդ տեղաշարժերը կարող էին ստեղծել Հայկական լեռնաշխարհի էթնիկական միավորման (հայացման) նախնական հիմքերը: Եվ հնարավոր է, որ արդեն նախաուրարտական դարաշրջանում լեռնաշխարհի որոշ՝ իրարից հեռու գտնվող տարածքներ էթնիկապես նշանակալի չափով նույնական էին: Եվ ինչպես բազմիցս շեշտել է Ի. Դյակոնովը, Հայկական լեռնաշխարհի հայացման գործում մեծ պիտի լիներ Վանի արքաների՝ երկրի տարբեր շրջաններում նվաճված երկրամասերից գերեվարված մարդկանց վերաբնակեցնելու քաղաքականությունը: Ըստ Ե. Գրեկյանի հաշվարկների (բանավոր հաղորդում) Ուրարտուի պատմության ընթացքում արքաների գերեվարած մոտավորապես մեկ միլիոն մարդուց 700 հազարը եղել է լեռնաշխարհի ներքին շրջաններից: Ճիշտ է, գերիների մեծամասնությունը կազմել են կանայք և դեռահասները, բայց և այնպես, հաշվի առնելով երկրի բնակչության ընդհանուր թիվը (մոտ մեկ միլիոն), նրանք իսկապես ի զորու էին վերափոխելու վերաբնակեցված շրջանների էթնիկական պատկերը: Ընդ որում՝ լեռնաշխարհի հյուսիսային շրջաններից հիմնականում էթիունիից են տարվել ամենամեծ քանակությամբ գերիներ՝ շուրջ 300 հազար, գուցե և ավելի¹⁹: Ակնհայտ է, որ վերաբնակեցված գերիների նշանակալի մասը կազմող էթիունցիներն արդեն Ուրարտուի պատմության վերջին փուլում վերափոխել էին երկրի էթնիկական պատկերը

¹⁶ Saggs 1958, 212, n. 3. 2001, 117, 147.

¹⁷ Петросян 1991a, 114, Պետրոսյան 1997, 124 (այս միտքն առանց ինձ հղելու օգտագործում է Հ. Կարապոզյանը՝ 1998, 215): Հետաքրքիր է, որ ըստ Դիոդորոս Միկիլիսացու (II.14.4) և Հուստինոսի (I.2.8)՝ Շամիրամ-Մեմիրամիսը գրավել է Եթովպիան, ինչն իհարկե չունի որևէ պատմական հիմք:

¹⁸ Ավետիսյան 2004. Բնակչության ավելի հին՝ դեպի արևմուտք տեղաշարժի հնարավորության մասին տե՛ս Yakar 1992, 514. տե՛ս և Zimansky 2001, 18:

¹⁹ Մի արձանագրության համաձայն Մինուա արքան էթիունիից տարել է 50 atibi՝ «հիսուն բյուր»՝ կես միլիոն մարդ, տե՛ս Salvini 1980, 167. CTU I, A 5-2A3-F3: Այս թիվը համարվում է գրության սխալ՝ հիսուն հազարի փոխարեն: Ինչևէ, դա ևս հսկայական թիվ է:

հոգուտ իրենց: Էթիունցի գերիների թիվը, այսպիսով, բազում անգամներ գերազանցել է արևմուտքից բերվածներին (մասնավորապես, հնագույն հայերի արևմտյան տեղայնացման կողմնակիցներ Ի. Դյակոնովի, Գ. Սարգսյանի և այլոց կողմից մշտապես հիշվող, Արարատյան դաշտի հայացման գործում իբր մեծ դեր կատարած, Էրեբունիի՝ ուրարտական չափանիշներով ոչ շատ մեծաքանակ 6600 արևմտյան վերաբնակիչներին): Ուրարտուի անկումից քիչ առաջ Ռուսա Արգիշթորդին (մ.թ.ա. շուրջ 685-645) Էթիունին հիշում է թշնամական երկրների շարքում (այդ թվում նշվում են Ասորեստանը, Խաթե-Մելիդը, Խալիսու-Խադտիքը, Մուշքինին, Ծիլուկու-Սյունիքը և երկու այլուրեք անհայտ երկրներ), որտեղից նա գերիներ է վերաբնակեցրել Վանի շրջանում²⁰: Այսինքն՝ Էթիունին նորից բախման մեջ էր Վանի թագավորության հետ, և Էթիունցիներ են բնակեցվել նաև պետության կենտրոնում:

Այսպիսով, Էթիունին, շատ անգամներ ենթարկվելով Վանի արքաների հարձակումներին և ծանր կորուստներ կրելով, ինքն էլ կարողացել է հակադրվել նրանց և մինչև Ուրարտուի անկումը պահպանել իր «հակաուրարտական» ինքնությունը: Ավելին՝ հենց ուրարտական արքաների վարած քաղաքականության հետևանքով արդեն բուն Էթիունից դուրս, նաև նախկինում այլ էթնիկական կազմ ունեցող տարածքներում, նշանակալի թիվ են կազմել Էթիունցիները:

Այրարատը Մեծ Հայքի կենտրոնական նահանգն էր, նրա միջնաբերդը, իշխող արքայատոհմերի ոստանը, երկրի քաղաքական, կրոնական, մշակութային կենտրոնը: Ազգածին ավանդության մեջ, ինչպես ասվել է, հայոց առաջին նահապետ Հայկը հաստատվում է Հարք գավառում, բայց նրա ավագ որդի և ժառանգ Արամանյակը տեղաշարժվում է Այրարատ՝ Արարատյան դաշտ, որտեղ Հայկից հետո կենտրոնանում է հայոց տիեզերքի արարումը: Արարատյան դաշտի շրջակա լեռները կոչվում են Արամանյակի հաջորդների անուններով, իսկ ողջ նահանգն ու նրա կենտրոնը՝ վերջին ազգածին նահապետ Արա Գեղեցիկի անունով՝ «Դաշտն Արայի», որը և զոհվում է այդտեղ: Սկսած լեգենդար պատմության այդ դրվագներից մինչև այժմ Այրարատը մնում է հայոց ոստան. այստեղ են գտնվել հայոց համարյա բոլոր մայրաքաղաքները՝ Արամավիրից մինչև Երևան:

Արա Գեղեցիկի հայր Արամ նահապետը անունով համապատասխանում է Ուրարտուի առաջին հայտնի արքա Արամուին (մ.թ.ա. շուրջ 860-840թ., անվան վերջին ձայնավորի կանոնավոր անկումով): Արամուից հետո Ուրարտուի արքայատոհմը, ինչպես և պետության կենտրոնը ամենայն հավանականությամբ փոխվել է²¹: Ուրարտուի հաջորդ հայտնի արքան է Սարդուրի I-ը՝ Լուրիպրիի որդին, որի մայրաքաղաքն էր Տուշպան (Վան): Ազգածին ավանդության մեջ որպես Ուրարտուի էպոնիմ հանդես է գալիս Ասորեստանի Շամիրամ թագուհին: Նա է, որ կառուցում է Վան քաղաքը, որը հայոց մեջ կոչվել է «Շամիրամակերտ», «Շամիրամի քաղաք»: Ուրարտական աղբյուրներում այն կոչվում է Դսփա, և Դսփուեա/Դսփունի դիցուհու՝ արևի աստծու կնոջ պաշտամունքի կենտրոնն էր: Դարերի ընթացքում հին պաշտամունքներն անվանափոխվում են, բայց պահպանում իրենց բնութագրերը, այսինքն՝ Շամիրամի կերպարում պիտի պահպանված լինեին Տուշպուեայի հատկանիշները: Շամիրամը զոհվում է Վանա լճի ափին,²² իսկ առասպելաբանական տրամաբանությամբ՝ հերոսը դառնում է իր զոհված վայրի էպոնիմը: Նա է, որ հաղթում և նվաճում է Հայաստանը՝ Արայի երկիրը,

²⁰ КУКН 414. Salvini 2001, 258, 261.

²¹ Меликишвили 1954, 202. Salvini 1995, 35.

²² Շամիրամի զոհվելու գրույցների վերաբերյալ տե՛ս Աբեղյան Ա, 70-71:

որն «Արայի դաշտն» է՝ Այրարատը: Ավանդության՝ մեզ հասած տարբերակում Վանը կառուցվում է Արային հաղթելուց հետո, և ընդհանրապես պատմվում է Ասորեստանի և Հայաստանի հակադրության մասին, բայց հաշվի առնելով առասպելներում պատմական իրողությունների արտացոլման ոչ միարժեք բնույթը, որպես հակադրության կողմեր կարող են դիտվել Վանի շրջանը՝ Արային հաղթած թագուհու ոստանը, և Այրարատը, ուրարտական անուններով՝ Բիայինիլին և Էթիունին: Ընդ որում հակադրությունն անձնավորված է ուրարտական մայրաքաղաքի և հայոց կենտրոնի դիցաբանական էպոնիմների կերպարներով:

Շամիրամի պատմական նախատիպն է համարվում Շամնուրամաթ թագուհին՝ Ասորեստանի արքա Շամշի-Ադադ V-ի այրին, որն իշխել է մ.թ.ա. IX դ. վերջին, և Շամիրամի ու Արայի հակադրությունը պատմական համատեքստում կարող է դիտվել որպես այդ նույն ժամանակներում (մ.թ.ա. IX դարավերջ) Վանի թագավորության կողմից Էթիունիի նվաճման առասպելաբանական արտացոլումը: Ընդ որում՝ Արայի երկիրը (հմմտ. «դաշտն Արայի»)՝ վաղնջական Հայաստանը, միանշանակ համապատասխանում է ուրարտական աղբյուրների Էթիունիին:

Արան Հայկյան (այսինքն՝ ծագումով հայ) յոթերորդ իշխողն էր Այրարատում: Առասպելում այդ յոթ սերունդներով է կողավորվել հայոց պատմության ողջ նախաուրարտական փուլը: Ըստ ավանդության՝ Արայից հետո հայերն ընկնում են Ասորեստանի իշխանության տակ, որից դուրս են գալիս շատ սերունդներ անց, այդ երկրի կործանման արդյունքում (Խորենացի, Ա.իա): Ըստ արաբ պատմիչ Մասուդու գրի առած մի լեգենդի՝ Շամիրամից հետո հայերն են երկար իշխել Նինվեի արքաների վրա: Իրականում այդ դարաշրջանում Ուրարտուն էր իշխող դիրք գրավում տարածաշրջանում: Այս տվյալների հակասությունը կարող է վերանայլ, եթե ընդունենք, որ Ուրարտուն հյուսիսցիների (հայերի) հետագա բանահյուսության մեջ նույնացվել է Ասորեստանին, իսկ հարավցիների մոտ՝ Հայաստանին²³:

Ընդունված է կարծել, որ հայոց ավանդական պատմական հիշողության մեջ Ուրարտուի գոյությունը ջնջվել է: Իրոք, Խորենացու հաղորդած ավանդական պատմության մեջ չեն հիշվում Վանի հզոր արքաները, իսկ նրանց նվաճումներն ու կառույցները վերագրվում են Շամիրամին: Ուրեմն, ժողովուրդների ավանդական հիշողությունը իրական պատմության ճշգրիտ արտացոլումը չէ: Մանավանդ, եթե հաշվի առնենք, որ Խորենացին միշտ առավելություն է տալիս հունական աղբյուրներին, որտեղ Ուրարտուի գոյության մասին ակնարկ չկա: Իմիջիայլոց, նույնն է պատկերը նաև հունական ավանդության մեջ, որտեղ, օրինակ, Կրետեի հին, նախահունական դարավոր պատմությունն ու մշակույթը անձնավորվել են միայն Մինոս արքայի և նրա մերձավորների կերպարներով: Նույն կերպ հայկական ավանդության մեջ, գոնե այն մշակված տարբերակում, որը Խորենացին և Սեբեոսն են մեզ ավանդել, Ուրարտուն անձնավորվել է միայն Շամիրամի կերպարով, իսկ Ուրարտուի գերիշխանության դարաշրջանը ներկայացվել է որպես Ասորեստանի տիրապետության դարաշրջան: Մա նաև ակնարկ է առ այն, որ հայոց ավանդական հիշողության մեջ Ուրարտուն և նրա հզորու-

²³ Մասուդու բերած լեգենդը և նրանում Ուրարտուի նվաճումների արտացոլման վերաբերյալ տե՛ս Տեր-Ղևոնդյան 1965: Հետաքրքիր է, որ Միրիայի հյուսիսի քրիստոնյաների ժամանակակից բանահյուսության մեջ, որտեղ Շամիրամը հանդես է գալիս որպես իրենց թագուհի՝ հայոց Արամ արքան և Շամիրամը պատրաստվում են ամուսնանալ, բայց Արամը դավում է և զոհվում պատերազմում, տե՛ս Bohas 1994, 23 sqq.

թյան պահպանված մնացորդները չեն ընկալվել որպես հարագատ, հայկական մի քան, այլ վերագրվել են թշնամի Ասորեստանին:

Էթիունիի մի շարք անուններ կարող են մեկնաբանվել հնագույն հայերենով: Ի-հարկե, դա չի նշանակում, որ հայկական են բոլոր անունները. հնագույն հայերը, ըստ ավանդության, Էթիունի են անցել Վանա ծովի շրջանից և հաստատվել տեղական բնակչության մեջ, որոնց լեզվով պետք է լիներ երկրի անվանաբանության գոնե մի մասը²⁴:

Տեղանուններ

Abilianihī – համապատասխանում է հայ. Աբեղեանք գավառին. համադրվում է ուրարտ. abili՝ «ավելացնել» բառի հետ, որը հնդեվրոպական համատեքստում հայ-հունական ընդհանուր արմատ է (*h₃bhel-)²⁵, ուրարտերենին անցած հայերենից կամ Ուրարտուի իշխող տարրի՝ հունարենին մերձավոր լեզվից: Հնագույն հայերենում այն կարող էր հնչել *աբելլ-* (= *աբեղ-*), որից և ձևավորվել է տեղանուն՝ Abelia, ուրարտ. սեպագրում արտահայտված որպես Abilia (տեղանուններին բնորոշ հնդեվրոպական *-iyā ածանցով, որոնց հավելվել են ուրարտ. -ni և -hi ածանցները): Տեղանունն ինչ-ինչ պատճառներով չի դարձել *Աելեանք*, այլ հին ձևով քարացած պահպանվել է (տեղական բարբառային արտասանության դրսևորում):

Abuni – համապատասխանում է հայ. Հաւ(ն)ունիքին. հմմտ. հայ. *հաւ-ն*՝ «պապ» < *h₂euH- (հարևան գավառը ևս կոչվում է ազգակցության տերմինով՝ Որդունիք, հմմտ. *որդի*). հմմտ. և *հաւ-նի*՝ «թոշուն» (*h₂au-i-, հիմքի հետագա փոփոխմամբ *նի-*):

Erkuahi – երկիր Մասիսի շրջանում՝ հմմտ. հայ. *երկու* (ակնարկվում է Մասիսի երկգագաթ՝ «երկվորյակ» լեռ լինելու հանգամանքը)²⁶, տեղանվանակերտ *-ա* հիմքով (< *-ā), որին ավելացվել է ուրարտական երկրանուններին շատ բնորոշ *հի-*ն:

Ildarunia – նույնացվում է հայ. Հրազդան գետի հետ. հմմտ. alt- հնդեվրոպական գետանունների հիմքը²⁷ և հայ. *առու*, ապա՝ Առուն գետանունը, *-iyā ածանցով:

Isteluani – հմմտ. հայ. Աստեղանի գյուղանունը նույն շրջանում, *աստղ* արմատից (*h₂stel- > astel- > *աստղ*): Տեղանունների նոսրությունը հիմնավորվում է տեղայնացման նույնությամբ պատմական Շիրակի գավառում, Ախուրյան (Արփաչայ) գետի աջ ափին²⁸: Որոշ չափով անհասկանալի է մնում վերջավորության *նի-*ն (սխալ հաղորդման հետևանք):

Ueliku-ni/hi – համապատասխանում է հայ. Գեղաքունիին (հետագայում՝ Գեղարքունիք). անվան արմատը համադրելի է հնդեվրոպական առասպելական օձ-վիշապի *wel- կոչման հետ (որի կանոնավոր արտացոլումը հայերենում պիտի լիներ *գեղ-*): Գեղարքունիքում և Գեղամա լեռներում են գտնվում վիշապ քարակոթողներն ամենամեծ քանակությամբ, այդ թվում և երկու ամենամեծ խմբերը՝ Գեղ լեռան գագաթին և Գեղի

²⁴ Էթիունիի անունների հայկական ստուգաբանություններ տե՛ս Պետրոսյան 1984. 1988. Петросян 1991, 1991a ևն.

²⁵ Martirosyan 2013, 110.

²⁶ Մասիսն ամենայն հավանականությամբ ծագում է աքքադական առասպելաբանության սրբազան լեռան Mašu (Մասու) «Երկվորյակ» անվանումից, հնդեվրոպական *-iyā ածանցով՝ Masiyā > Մասի, հոգնակի՝ Մասիք, հայց. Մասիս, տե՛ս Петросян 2006:

²⁷ Гамкрелидзе, Иванов 1984, 945.

²⁸ Diakonoff, Kashkai 1981, 45. ՀՀՏԲ Ա, 343: Հետաքրքիր է, որ այդ գյուղի նոր, ձևափոխված անվանումը՝ Աստախան, համեմատվել է ուրարտական մեկ այլ տեղանվան՝ Աշտուխինիի հետ, տե՛ս Пиотровский 1959, 31:

ամրոցի մերձակայքում: Իրենք՝ «վիշապները», և նրանց վրայի պատկերներն էլ պարզորոշ մեկնաբանվում են օձ-վիշապի կերպարի շրջանակներում: Հայ. Գեղաքունի ձևը կազմված է թվում հայ. *-աք* ածանցով²⁹, որին ավելացել է *-ունի* ածանցը: Օձ-վիշապի հնդեվրոպական անունը փոխառվել է հավանաբար նաև խուռիերեն՝ հմմտ. *Ullikummi* առասպելական հրեշի անունը, թերևս հնդեվրոպական **weliko-/*welhko-* նախածնից *-mmi* խուռիական ածանցով (այդ անունը ևս տեսականորեն կարող էր ընկած լինել *Uelikuni*-ի հիմքում, բայց Գեղ լեռան և Գեղի ամրոցի անվանումները հայկական ձևեր են)³⁰:

Uelikuni/Գեղաքունին առանձնահատուկ նշանակություն ունի: Հայոց տիեզերածնության կենտրոն Արարատյան դաշտը և շրջակա աշխարհագրական օբյեկտները կապվում են ազգածին ավանդության նահապետների անունների հետ (Արամանյակ-Արագած, Արա-Արայի լեռ, Գեղամ-Գեղ լեռ, Գեղամա լիճ, Գեղամա լեռներ և Գեղաքունի գավառ): Դրանք մեկ միասնական անվանաբանական համակարգի անուններ են, որոնցից մեկի հին վկայությունը կարող է մատնանշել ողջ համակարգի տեղայնացումն այդտեղ նույն դարաշրջանում: Այսպիսով, *Ueliku-ni/hi*-ի հիշատակությունը կարող է ակնարկել նաև մյուս անունների համաժամանակյա առկայությունը Արարատյան դաշտի մերձակա տեղանուններում:

Անձնանուններ

Հին ժամանակներում մարդկանց էթնիկական պատկանելության լավագույն ցուցիչ կարող է լինել անձնանունների լեզվական պատկանելությունը³¹: Սակայն հնագույն հայերի անվանաբանության մասին մենք շատ քիչ բան գիտենք: Հայկական և այլ հին աղբյուրներում պահպանված հին հայկական անունների մեծագույն մասն իրանական ծագում ունի (Արտաշես, Տիգրան, Տրդատ ևն): Հետաքրքիր է, որ այնպիսի մի վաղ աղբյուրում, ինչպիսին Դարեհ I-ի բեհիսթունյան արձանագրությունն է, հիշվող հայերից՝ «արմինացիներից» (Դադարշի, Արախա, Հալդիտա), ոչ մեկի անունը պարզորոշ հայերեն տեսք չունի³², իսկ վերջինը համեմատվում է ուրարտ. *Խալդիի* հետ (և պատահական չէ, որ այդ անուններն ուրարտերենով մեկնաբանելու և արմինացիներին ուրարտական՝ ոչ հայկական ծագում վերագրելու փորձ է արվել)³³: Հին աղբյուրներում սովորաբար հիշվում են իշխանավորների անունները, իսկ հայ ազնվականությունը, սկսած արդեն աքեմենյան ժամանակներից, գտնվում էր իրանական ազդեցության յլորտում և մի մասով էլ իրանական ծագում ուներ: Հետագա հայկական աղբյուրներում մեծ քանակ են կազմում քրիստոնեական անունները (Հովհաննես, Պետրոս, Մարիամ ևն): Մնում են շատ քիչ բնիկ հայկական անուններ՝ Եզնիկ, Ջարմայր, Սլաք, Չագուկ ևն³⁴: Սրանք էլ ուրարտական անվանաբանության մեջ կարծես չեն հանդիպում:

Ե. Գրեկյանը Ուրարտուի անվանաբանությանը նվիրված իր անտիպ աշխատության մեջ հնարավոր աղբյուրներից հավաքել է ուրարտական և Ուրարտուի հետ կապված անձնանունները: Այնտեղ կան մի քանիսը, որոնք պատկանել են էթիունցի-

²⁹ Այս ածանցի վերաբերյալ տե՛ս Ջահուկյան 1994, 82:

³⁰ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Петросян 1987. 2002, 88-89. Petrosyan 2002, 81-82. 2016. Պետրոսյան 2015:

³¹ Дьяконов 1968, 242, п. 136. 1983, 15; Diakonoff 1984, 203, п. 135.

³² Տե՛ս ՀԱՆԲ Ա, 265. Բ, 7. Գ, 12:

³³ Դ. Մարգարյան 1991, 189-190:

³⁴ Բնիկ հայկական անձնանունների մասին տե՛ս Ջահուկյան 1984:

ներին: Uha դրանք՝ Diușini(ni), Murini(ni), Murinu(ni), Nidi(ni), Qapuri(ni), Șinalibi(ni), Uerdai(ni):

Diușini/Țiușini-ն (*Դիուծինի* կամ՝ *Տիուծինի*. սեպագիր di-ն կարող է ընթերցվել և փ)³⁵ որպես ողջ Էթիունի ցեղամիավորման արքա հիշվող միակ անձի անունն է (մ.թ.ա. VIIIդ. կես): Համադրելի է հնդեվրոպական, մասնավորապես՝ բալկանյան *deiwo- (կամ՝ *dhes-)՝ «աստված» + *g'en-՝ «ծին, տոհմ» անձնանվանական մոդելին (հուն. Διογένης, Θιογενεις, թրակ. Διυξενι, Diuzenus), հմմտ. և հին հնդ. deva-jana՝ «աստվածների տոհմ», devaja՝ «աստծուց ծնված», որը ցույց է տալիս այդ մոդելի նաև հնդիրանական կապերը (հմմտ. և կելտ. Divogenos)³⁶: Ստորև շատ հակիրճ, առանց միարժեք մեկնաբանությունների հավակնության ներկայացնենք մնացած անունների հայերեն ստուգաբանության հնարավորություններ: Ծինալիբի(նի) անվան առաջին մասը համադրելի է Դիուծինիի երկրորդ մասի՝ հայ. *ծին*- արմատի հետ (որի հնդեվրոպական արմատը «ծնունդ, տոհմ, ծագում» նշանակություն է ունեցել), իսկ երկրորդ մասը կարող է լինել անուն կամ նշանակել մի լավ, դրական բան³⁷, հմմտ. հուն. Γεννάδιος անունը «ազնվածին» նշանակությամբ: Մուրինի/Մուրինու անվան համար հմմտ. հնդեվրոպական *mor-՝ «սև», *mō(u)-ro-՝ «խենթ», *-ին(n)* ածանցով, իսկ Նիդի(նի)-ին, որը կարելի է կարդալ նաև *նետը*, համեմատելի է հայ. *նետ(h)*՝ «նետ» բառի հետ, հնդեվրոպական *nedo-՝ «եղեգ» արմատից (հմմտ. հայ. Սլաք նույնիմաստ անունը): Կապուրի(նի)-ն նույնական է թվում անհայտ ծագման *կափուր*՝ «մեծ» բառին, իսկ Uerdaini-ի համար էլ դժվար չէ գտնել հնդեվրոպական *wer-dh կամ *wer-t- նախածներ, բայց ակնհայտ անվանաբանական զուգահեռ կամ հայկական համապատասխան մի ձև (ասենք՝ *գերդ*-) չի հայտնաբերվում:

Կան անուններ, որոնք կարող են պատկանել էթիունցիներին կամ ունենալ էթիունյան ծագում՝ Abiliuquni, Aluani, Tata³⁸: Սրանցից առաջինը կարող է դիտվել որպես հիշյալ *աբեդ*- արմատի մի ածանցյալ (եթե համապատասխան տեղանունից չէ): Երկրորդը և երրորդը վկայված են Կարմիր բլուրից, այսինքն՝ Էթիունիի տարածքից: Aluani-ն ուղղակի նույնական է հայկական Աղուան անձնանվանը, որը, ինչպես և *աղուան* ցեղանունը, կարող է ունենալ հայկական ստուգաբանություն (ըստ Խորենացի Բ.ը)³⁹: Tata-ն, չնայած բազում այլալեզու զուգահեռներին, կարող է համեմատվել

³⁵ Дьяконов 1958, 32.

³⁶ Բալկանյան անունների վերաբերյալ տե՛ս Гиндин 1981, 42, 77. կելտականի համար՝ MacCulloch 2009, 450: Այս անունը զարմանալիորեն երբեմն թրակյան է համարվել (Ս. Պետրոսյան 1977, 31-32. Ջահուկյան 1988, 162), բայց ուրարտ. *Տ*-ն համապատասխանում է միայն հայ. *ծ*-ին (Дьяконов 1958, 36. Ջահուկյան 1987, 430-431)՝ հնդեվրոպական քմայնացած *g*'-ի միայն հայկական արտացոլմանը, ինչը մատնանշում է անվան հայկական ծագումը (Петросян 2002, 189-190): Հնդեվրոպական *g'-ի թրակյան արտացոլումը այլ թրակյան բառերի ու անունների հունական և լատինական տառադարձություններում *ζ* և *z* է (հմմտ. թրակ. aiz-՝ «այծ», bzas՝ «բուծ», arzas՝ «արծ-, սպիտակ» և հենց zenis, zen, *g'en- արմատից): Եթե թրակյան հիշյալ անվան մեջ լիներ *ծ* հնչյունը, ապա հունարենում և լատիներենում այն կարող էր արտացոլվել որպես Διοσενι, Diusenēs, այսինքն՝ *s*-ով, հմմտ., օրինակ, Արածանիի հուն. Ἀρσάνιας՝ *Արսանիաս* ձևը:

³⁷ Այս անվան ստուգաբանության փորձեր տե՛ս Փիլիպոսյան, Մկրտչյան 2001, էջ 72-76. Ս. Պետրոսյան 2004, 169, ծան. 85:

³⁸ Որոշ անուններ ուղղակի մատնանշում են անձի հայրենի երկիրը՝ Abilianiše-ն նշանակում է «աբեդյանցի», իսկ 'Azaya-ն՝ «'Aza երկրի բնակիչ»:

³⁹ Աղաբեկյան 1990. հմմտ. ՀԱՆԲ Ա, 109: Ե. Գրեկյանը բերում է նաև լուվիական զուգահեռ՝ Alauwanni, ըստ Laroche 1966, 27 (Կարմիր բլուրում կարող էին լուվիական գաղթականներ լինել):

հայ. Թաթ անվան հետ (թաթ բառից. հմմտ. և նույնարմատ Թաթիկ, Թաթուլ անունները)⁴⁰:

Դիցանուն

Aniqu. սա համարվում է Արարատյան դաշտի 'Aza երկրի տեղական աստվածուհին, որը երկու անգամ հիշվում է ուրարտական աղբյուրներում: Այդ երկիրը Էթիունիի կենտրոնական մի շրջանն էր, և Անիկուն պետք է համարվի հենց Էթիունիի դիցուհին: Համադրելի է հայ. *հանի*, *հանիկ* «մեծ մայր, տատ» բառերի հետ, հնդեվրոպական *h₂an-* «տատ» արմատից: Այն, որ «մեծ մայր» դիցուհին կարող է հենց այդպես կոչվել, վկայում է իսեթ. Hannahanna դիցուհու անունը (նույն հնդեվրոպական արմատի կրկնությամբ): Հայկական որոշ դիցանուններ հանդես են գալիս *-իկ* ածանցով, հմմտ. Հայկ և Աստղիկ (սա հենց մայր դիցուհու մի տարբերակն է), որը իրանական նվազական *-իկ*-ից տարբեր, բնիկ հայ. ածանց է, հնդեվրոպական **-kon-*ից, վերջին *n-*ի անկմամբ⁴¹: Հնագույն հայերենում, մինչև վերջին ձայնավորի անկումը, *հանիկ* կոչումը կարող էր հնչել **Հանիկո* կամ **Անիկո*, որը սեպագրում կարտացոլվեր որպես Aniqu⁴²:

Մյուս վարկածների հեղինակները հայերի վաղնջական ցեղանվան՝ իրենց առաջարկված ձևերի հետ համադրելի անուններով կոչվող էթնիկական միավորներ չեն կարողանում գտնել ուրարտական արձանագրությունների հսկայածավալ անվանաբանության մեջ, որտեղ հիշվում են լեռնաշխարհի անգամ ամենաերկրորդական ցեղերը: Իսկ ըստ այս վարկածի՝ հայերը և նրանց երկիրը նույնացվում են որպես մի հզոր համադաշնություն, իր ներուժով լեռնաշխարհի երկրորդ էթնոքաղաքական միավորը՝ տեղայնացած հենց այն տարածքներում, որը և՛ ազգածին ավանդության մեջ, և՛ պատմական դարաշրջանում հանդես է գալիս որպես հայոց կենտրոն:

Այս վարկածը շատ ավելի պարզ կարող է բացատրել Ուրարտու-Հայաստան անցումը՝ որպես լեռնաշխարհի հյուսիսային և հարավային երկու էթնոքաղաքական կենտրոնների հակադրության արդյունք: Հարավի՝ շուրջ երկդարյա տիրապետությունից հետո գերիշխանությունն անցնում է հյուսիսին: Ընդ որում՝ այս երկու կենտրոնների բնակչությունը և նույնիսկ վերնախավը կարող էին գոնե մասամբ նույն էթնիկական հանրություններին պատկանել: Վանի արքաների և Էթիունիի դարավոր հակադրությունն իր մասշտաբներով ուղղակի անհամեմատելի է հնագույն հայերի արևմտյան տեղայնացման կողմնակիցների կողմից երբեմն նշվող Վանի արքաների և լեռնաշխարհի արևմտյան որոշ տարածքների բնակչության հակադրությանը (և նույնիսկ Ուրարտուի և արևմուտքի բոլոր երկրների հակադրությանը):

Ուրարտուի կործանումը, որը նախկինում թվագրում էին մ.թ.ա. VII-VIդդ. սահմանով, ներկայումս տարածված տեսակետի համաձայն տեղի է ունեցել ավելի վաղ՝

⁴⁰ Նշված հայկական անունների վերաբերյալ տե՛ս ՀԱՆԲ Բ, 256-259:

⁴¹ Այս ածանցի վերաբերյալ տե՛ս Ջահուկյան 1994, 66:

⁴² Ժողովրդական երգերի *հոյ Նար*, *Նարոյ* կրկնվող բացականչությունները մեկնաբանվում են որպես *Նար դիցուհու հիշողություններ (հմմտ. Ծովինար), տե՛ս Капанцян 1956, 295 сл.: Ըստ այդմ՝ երգերի *հանիկ Նար* բացականչությունն էլ կարող է մեկնաբանվել որպես «մեծ մայրիկ Նար», տե՛ս Ս. Պետրոսյան, Ծ. Պետրոսյան 2001, 87: Ավելացնենք, որ ամպրոպային դիցուհու սիմվոլիկ կերպարը ներկայացնող մի հանելուկի առաջին տողում «հանք մի ունեմ հանա, հանա» կրկնվող *հան-* վանկն անագրամային մակարդակով նույնպես կարող է ակնարկել այդ դիցուհու՝ Ծովինարի աստվածային նախատիպի *հան-* կոչումը (Петросян 2002, 11, 16):

մ.թ.ա. VIIդ. կեսից հետո⁴³: Կարելի է պնդել, որ մ.թ.ա. VIIդ. վերջին քառորդին ուրարտական պետությունն այլևս գոյություն չուներ: Հզոր ավերածությունների հետքեր են վկայված ուրարտական գրեթե բոլոր խոշոր կենտրոններում: Ընդ որում՝ գործ ունենք ուժերի հետ, որոնք օգտագործել են «սկյութական» տիպի նետասլաքներ (վկայված են Հայկաբերդում, Վերին Անձավում, Այանցում, Քայալը-դերեում, Յոնջաթեփեում, Կարմիր բլուրում, Արմավիրում, Արագածում և այլուր): Ովքե՞ր կարող էին տերությանն այդ վերջին հարվածը հասցնել: Պատմական տեղեկությունների և հնագիտական նյութի տվյալները ցույց են տալիս, որ այդ ուժերը պետք է լինեին ոչ միայն սկյութները, այլև էթիունցիները: Նախ, այս տարածքներում չկար որևէ այլ ուժ, որն ի գործու լիներ վերջին հարվածը հասցնելու ուրարտական տերությանը: Հիշենք, որ նրանք էին, որ արդեն շուրջ մեկ դար առաջ ավերում էին Ուրարտուն:

Կարելի է կարծել, որ գործ ունենք սկյութա-էթիունյան դաշնակցության կամ պետական կազմավորման հետ⁴⁴: Եվ իրոք, Խորենացին (Ա.Խա) հիշում է հայոց առաջին օծյալ թագավոր Սկայորդու որդի Պարույրին՝ որպես Ասորեստանի կործանմանը մասնակցած հայոց առաջնորդ: Ինչպես ասվեց, հայկական ավանդության մեջ Ուրարտուն անձնավորվել է Շամիրամ թագուհով և ընկալվել որպես Ասորեստան (որի անկումն էլ մոտավորապես համընկնում է Ուրարտուի անկման դարաշրջանի հետ): Սկայորդի անունը, որը նշանակում է «հսկայի որդի», ընդունված է մեկնաբանել որպես վերաիմաստավորված «սակի (սկյութի) որդի»⁴⁵, ինչը կարծես հիմք է տալիս հաստատելու Ուրարտուի կործանման դարաշրջանի հնագիտական նյութի հիման վրա արված մեկնաբանությունը:

Ստորև՝ որոշ պարզաբանումներ այս հարցի վերաբերյալ: Ուրարտական մի արձանագրության մեջ հիշվում է էթիունի Iškugulu/Iškugulhi երկրի (տեղայնացվում է ներկայիս Գյումրիից հյուսիս) արքա Šagaputara-ն⁴⁶: Վերջին անձնանունը կարող է մեկնաբանվել որպես «սակի որդի» (հմմտ. հնդիրան. *putra՝ «որդի») և միանգամայն համապատասխանում է հայ ավանդության Սկայորդի անվանը: Iškugulhi երկրանունը ուրարտական ուղղագրության համաձայն կարող է կարդացվել Išk(i)yul- (-hi անձանցով): Սեպագրում այդպես պիտի հաղորդվեր սկյութների ցեղանունը՝ skula (< skuḏa < skuda)⁴⁷, որը կարող էր skül- հնչողությամբ մի տարբերակ ունենալ: Այսինքն՝ Խորենացու հիշած հայ իշխան Սկայորդին կարծես ի հայտ է գալիս որպես պատմական դեմք, այն էլ իրոք որպես «Սակի որդի» և Iškugulhi՝ «սկյութական» կոչվող երկրի արքա էթիունիում: Մա հաստատում է Ասորեստանի և Ուրարտուի կործանման դարաշրջանում էթիունի-սկյութական, այսինքն՝ հայ-սկյութական դաշինքի վարկածը:

Եթե դա այդպես է, և էթիունյան ու սկյութական ուժերն են վերջին հարվածը հասցրել Ուրարտուին, ապա ովքե՞ր պիտի տիրեին այդ երկրին և դառնային Ուրարտուի ժառանգորդը: Ակնհայտ է, որ էթիունցիները և/կամ սկյութները: Զարմանալի բան կլիներ, եթե մի հզոր դաշինք վերջին հարվածը տար Ուրարտուին, բայց երկրին միանգամից տիրանար ինչ-որ ուրիշ մի էթնիկ խումբ (մանավանդ, որ այլ քիչ թե շատ հզոր ուժեր չկային ասպարեզում): Հետաքրքիր է նշել, որ Պիտրովսկին և Դյակոնովը

⁴³ St' u Kroll 1984, 165-168, Salvini 1995, 117. Дьяконов 1994 а, 115-116 նն: Երկրի փլուզման վերաբերյալ նոր տեսակետ տե՛ս Grekyan 2013-14: Եղած բոլոր վարկածների քննությունը՝ Գրեկյան 2016, 467-500:

⁴⁴ Grekyan 2014, 161. Գրեկյան 2016, 500:

⁴⁵ Ղափանցյան 1940, 217. Пиотровский 1959, 127. Дьяконов 1968, 187. ՀԺՊ, 429-433. հարցի մանրամասն քննությունը տե՛ս Դալայյան 2010, գրականությամբ:

⁴⁶ Çilingiroğlu, Salvini 2001, 262.

⁴⁷ Դալայյան 2010, 44-45: Սկյութների ցեղանվան վերաբերյալ տե՛ս Кулланада 2016, 89 et passim.

Խորենացու հիշած Սկայորդու որդի Պարույրի երկիրը՝ հայոց առաջին թագավորությունը, տեղայնացնում են այնտեղ, որտեղ իրենք են պատկերացրել հնագույն Հայաստանը, առաջինը՝ Սասունի շրջանում (որտեղ Պարույրը բնակեցնում է Ասորեստանի արքայի որդիներին), երկրորդը՝ Մալաթիա/Մելիդում⁴⁸: Այս երկու տեղայնացումներն էլ մտահայեցողական են, մինչդեռ Պարույրի հոր՝ Սկայորդու իրական ժառանգական «թագավորությունը» եղել է Էթիունիում:

Էթիունյան վարկածի համատեքստում առավել հասկանալի է դառնում Հայաստանի մասին գրած առաջին ականատես հեղինակ Քսենոփոնի այն տեղեկությունը, որ երկրի մի մասը կոչվում էր «Արևմտյան Հայաստան» («Անաբասիս», IV.4.4, մ.թ.ա. 401թ.): Այդ դեպքում որպես «բուն Հայաստան» պիտի պատկերացվեր երկրի արևելյան մասը⁴⁹, իսկ այն համապատասխանում է ուրարտական աղբյուրների Էթիունիին և հարակից շրջաններին: Պարզ է, որ մ.թ.ա. V դ. «բուն Հայաստանը» չէր կարող կոչվել «Արևմտյան Հայաստան», քանի որ այդ անվանումը ծայրամասային երանգ ունի, մինչդեռ հնագույն հայերի արևմտյան տղայնացման վարկածների (Ղափանցյան, Դյակոնով, Սարգսյան և այլք) շրջանակներում «բուն Հայաստան» պիտի համարվեր հենց «Արևմտյան Հայաստանը»: Այս համատեքստում կարող է հիշվել և Ստրաբոնի (XI.14.15) այն տեղեկությունը, որ «բուն Հայաստանը» Մեծ Հայքն էր՝ հակադրված արևմուտքն ու հարավ-արևմուտքն ընդգրկող Ծովփին:

Հայոց ազգաձագման մյուս վարկածների հեղինակները հայոց ակունքները փնտրել են Հայկական լեռնաշխարհի հարավում և արևմուտքում: Դրա համար կան որոշ օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներ. հնագույն աղբյուրների տեղեկությունները վերաբերում են լեռնաշխարհի հարավային և արևմտյան շրջաններին, ազգածին ավանդության մեջ հայոց առաջին կենտրոնը տեղայնացվում է Հարքում՝ Վանա լճի հյուսիսում, իսկ հունական ավանդության համաձայն՝ Եկեղյաց գավառում և մերձակայքում (Ստրաբոն XI.4.8, XI.14.12): Էթիունյան վարկածը չի բացառում հնագույն հայերի՝ սկզբնապես լեռնաշխարհի արևմտյան և/կամ հարավային շրջաններում տարածված լինելը: Այսպես, Հայկ նահապետի՝ Հարքում հաստատվելը հուշում են, որ Վանա լճի հյուսիսում և Արածանի գետի հովտում դեռևս Ուրարտուի ձևավորումից կարող էր հայերեն խոսող բնակչություն է ապրել:

Ավանդությունն ասում է, որ Հայկի ավագ որդի Արամանյակը թողնում է Հարքը և գնում հյուսիս՝ Այրարատ, Արարատյան դաշտ: Կարելի է ենթադրել, որ այդ տարածքները զբաղեցրած են եղել հնագույն հայերով, որոնք ինչ-ինչ պատճառներով իրենց կենտրոնը տեղափոխել են Այրարատ: Բայց ո՞ր ժամանակներից: Երբ հայերի նախնիներին ուրարտական ժամանակներում փնտրում են արևմուտքում, դրանով ենթադրվում է, որ նրանք լեռնաշխարհի տարածքներն են մտել հիմնականում Ուրարտուի անկումից հետո: Իսկ եթե ընդունենք, որ հայերը տարածված են եղել լեռնաշխարհում դեռևս մինչուրարտական ժամանակներում, ինչը երևում է ուրարտերենում հայկական փոխառություններից և ուրարտական անվանաբանության քննությունից (և ինչպես կարծում են վերջին ժամանակների բոլոր լուրջ ուսումնասիրողները՝ Դյակոնով, Ջահուկյան, Սարգսյան և այլք), ապա կարող ենք նախաուրարտական ժամանակներով թվագրել նաև հայերի՝ իրենց կենտրոնն Այրարատը դարձնելը, որն ազգածին ավանդության մեջ ներկայացվում է հայոց երկրորդ նահապետ Արամանյակի (ըստ Անանունի՝ հայոց երկրորդ էպոնիմի) Արարատյան դաշտում հաստատվելով:

⁴⁸ Пиотровский 1959, 127. Дьяконов 1968, 187.

⁴⁹ Այս մասին տե՛ս Գ. Սարգսյան 1988, 61-64:

Ամփոփելով՝ կարելի է ասել, որ եղած փաստերի տրամաբանության համաձայն, եթե *հայ* ցեղանունը նույնիսկ կապված էլ չի էթիունիի հետ, միևնույն է, այդ երկիրը պիտի հայերի կենտրոնը լիներ դեռևս նախաուրարտական ժամանակներում:

Այս վարկածի համար կարելի է նշել հետևյալ ուժեղ կետերը.

ա. Տարածական և ժամանակային համապատասխանությունը ազգածին ավանդության տվյալներին, ուր Այրարատը և Արարատյան դաշտը հանդես են գալիս որպես հետհայկյան Հայաստանի կենտրոն: Սա է վարկածի առաջադրման իրական ամուր հիմքը:

բ. Հայերի՝ ուրարտական ժամանակներում բացահայտ նույնացումը որպես լեռնաշխարհի բնակչության մի կարևորագույն հանրույթ, ի հակադրություն մյուս վարկածների, որտեղ հայերը անբացատրելիորեն չեն երևում ուրարտական արձանագրությունների հսկայածավալ նյութում:

գ. Ուրարտու-Հայաստան անցման պատմականորեն պարզ մեկնաբանելիությունը որպես Հայկական լեռնաշխարհում իշխանության կենտրոնի փոփոխություն՝ աշխարհագրորեն հարավից հյուսիս, իսկ էթնիկապես՝ Ուրարտուի իշխող հանրույթից՝ մյուս հզոր հանրույթին՝ հայերին:

դ. Որոշ տեղանունների, անձնանունների, մեկ դիցանվան, մեկ արքայի անվան պարզորոշ հայկական ստուգաբանությունը և ավանդական պատմության առաջին հայ օձյալ թագավորի հոր՝ Սկայորդու նույնացումը որպես հենց էթիունյան «արքա»: Մյուս վարկածները, հայերին տեղայնացնելով լեռնաշխարհի արևմուտքում և հարավում, այդ շրջաններում չեն կարողանում գտնել հայերենով հուսալիորեն ստուգաբանվող անուն ունեցող գեթ մեկ պատմական անձ:

Հապավումներ

- ԼՀԳ Լրաբեր հասարակական գիտությունների:
ՀԱՆԲ Աճառյան Հ. Հայոց անձնանունների բառարան. հ. I-V, Երևան, 1942-1962:
ՀՀՏԲ Հակոբյան Թ.Խ., Մելիք-Բախշյան Ս. Տ., Բարսեղյան Հ. Խ., *Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան*, I, Երևան, 1986:
ՀԺՊ Հայ ժողովրդի պատմություն. հ. I. Երևան, 1971:
ՊԲՀ Պատմաբանասիրական հանդես:
ԴՅ Древний Восток. Ереван.
ԿՄԿН Корпус урартских клинообразных надписей. Ереван, 2001.
AJNES Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies.
AJNES Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies.
CTU Salvini M., *Corpus dei testi urartei* I, Roma, 2008.
JIES Journal of Indo-European Studies.
SMEA Studi Micenei ed Egeo-Anatolici.

Գրականություն

- Աբեղյան, Մ. 1966. Երկեր. հ. Ա, Երևան:
Աղաբեկյան, Մ. 1990. Ստուգաբանական դիտողություններ «Աղուանք» տեղանվան վերաբերյալ. ՊԲՀ 1, 168-177.
Ավետիսյան, Պ. 2004. Կենսատարածքի կազմակերպման կառուցվածքը և սոցիալ-ժողովրդագրական գործընթացները Հայաստանում Ք.ա. XXII-IX դդ. Հայաստանի պատմական ժողովրդագրության հիմնահարցեր. Հայկական լեռնաշխարհը հայ էթնոսի բնօրրան. զեկուցումների հիմնադրույթներ, Երևան:
Գրեկյան Ե. 2016. Բիայնիլի-Ուրարտու. պետություն և հասարակություն (պատմահնագիտական ուսումնասիրություն). Դոկտորական ատենախոսություն. Երևան:

- Դալայյան Ս. 2010. ԻՅ-գի-ցա-լս-ս երկիրը և սկուրթները. Խաղչյան գործությամբ... Հոդվածների ժողովածու
 և վիճակագրության Գործի Պիտոտրովսկու 100-ամյակին: Երևան, 34-50:
- Կարագյոզյան, Հ. 1998. Հայկական լեռնաշխարհը սեպագիր աղբյուրներում. Երևան :
- Ղափանցյան, Գ. 1940. Ուրարտուի պատմություն. Երևան:
- Ղափանցյան, Գ. 1961. Հայոց լեզվի պատմություն. հին շրջան. Երևան:
- Մարտիրոսյան, Հ. 2014. Համեմատական լեզվաբանության և պատմագիտության խաչմերուկներում
 (հովհաննես Կարագյոզյանի աշխատանքների առնչությամբ). Բ.Բ. Պիտոտրովսկին և
 հնագիտությունը. Երևան, 238-258:
- Մարտիրոսյան Ն. 1924. Հայերենի հարաբերությունը հեթոդերենի հետ. *Հանդես Սասնորյա*, 9-10:
- Պետրոսյան, Ա. 1984. Նախահայերենի կրողների տեղայնացման հարցի շուրջը. Երիտասարդ
 լեզվաբանների 4-րդ կոնֆերանս. գեկուցումների դրույթներ. Երևան:
- Պետրոսյան, Ա. 1986. Հայ ցեղանունը որպես հանրության հասարակական կառուցվածքի տերմին.
 Երիտասարդ լեզվաբանների հանրապետական հինգերորդ գիտաժողովի նյութեր. Երևան, 94-
 95:
- Պետրոսյան, Ա. 1987. Հայկի և Բելի առասպելի վերլուծության փորձ. Հնագիտության և ազգագրության
 ինստիտուտի գիտական նստաշրջան. Երևան:
- Պետրոսյան, Ա. 1988. Արարատյան դաշտի դիցակիր տեղանունները. Երիտասարդ գիտնականների
 հանրապետական վեցերորդ գիտաժողովի նյութեր. Երևան:
- Պետրոսյան, Ա. 1988ա. Լեզվաբանական և առասպելաբանական տվյալներն Ուրարտուի տիրապետող
 տարրի էթնոգենեզի վերաբերյալ. Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ. Երիտասարդ
 գիտնականների 8-րդ կոնֆերանս. Երևան:
- Պետրոսյան, Ա. 1997. Արամի առասպելը հնդեվրոպական առասպելաբանության համատեքստում և
 հայոց ազգաձագման խնդիրը. Երևան:
- Պետրոսյան, Ա. 2000. Էթնոնի-Հայաստան. Հայկական քաղաքակրթությունը հնագույն ժամանակներից
 մինչև քրիստոնեության ընդունումը. Գիտաժողովի նյութեր« Երևան:
- Պետրոսյան, Ա. 2003. Հայոց ազգաձագման հարցեր ավանդական տվյալների քննության լույսի տակ.
 ՊԲՀ, 2:
- Պետրոսյան, Ա. 2006. Հայոց ազգաձագման հարցեր. Երևան:
- Պետրոսյան, Ա. 2014. Հայ ցեղանունը. Բանբեր հայագիտության 2, 184-199:
- Պետրոսյան, Ա. 2015. Երեսուն տարի անց. վիշապ քարակոթողները և վիշապամարտի առասպելը.
 Վիշապ քարակոթողները. Երևան, 13-52:
- Պետրոսյան Ս., 1977, Թրակա-կիմերական ցեղերի միությունները Հայկական լեռնաշխարհում (մ.թ.ա.
 VI-V դդ.), ՊԲՀ 1, 207-220:
- Պետրոսյան Ս., 2004, Սամուխայի Մայր դիցուհու պաշտամունքի ակունքները, ՊԲՀ 1, 160-174:
- Պետրոսյան Ս., Պետրոսյան Ծ., 2001, Հնագույն Ծոփքի դիցական գլխավոր եռյակի շուրջ, *Գիտական
 հետազոտություններ IV*, Գյումրի:
- Ջահուկյան Գ., 1976, Հայաստանի լեզվի հինանատոլիական ծագման վարկածը, ՊԲՀ 1, 89-110:
- Ջահուկյան, Գ. 1981. Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» առաջին գրքի անձնա-նունների
 լեզվական աղբյուրները. ՊԲՀ, 3:
- Ջահուկյան, Գ. 1984. Բնիկ հայերեն արմատներով կազմված հայկական անձնանունները. ՊԲՀ 4, 32-44
- Ջահուկյան, Գ. 1986. Հայկական շերտը ուրարտական դիցարանում. ՊԲՀ, 1:
- Ջահուկյան, Գ. 1987. Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան. Երևան:
- Ջահուկյան Գ., 1994, Հին հայերենի վերջածանցների ծագումը, ՊԲՀ 1-2, 53-66:
- Մարգարյան Գ. 1988. Ուրարտական տերությունը և հայերը. Ուրարտու-Հայաստան. Երևան:
- Մարգարյան, Գ. 1988ա. Մի հավելում. Ուրարտու-Հայաստան. Երևան:
- Մարգարյան, Գ. 1991. Ուրարտացիներ, ալարողներ, արմեններ հարցի մասին. ՊԲՀ, 1:
- Տեր-Ղևոնդյան, Ա. 1965. «Արա և Շամիրամ» առասպելի մի արձագանքը արաբ պատմիչ Մասուդու մոտ.
 ՊԲՀ, 4:
- Փիլիպոսյան Ա., Մկրտչյան Ռ., 2001, *Գեղհովտի վանտոսայան (ուրարտական) քարայր-դամբարանը*,
 Երևան:
- Арутюнян, Н.В. 1985. Топонимика Урарту. Ереван.
- Бэнэцян В., 1961, Некоторые вопросы этногенеза армян. ՊԲՀ 2, 91-123.
- Гамкрелидзе, Т.В., Иванов, В.В. 1984. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Тбилиси.
- Гиндин, Л.А. 1981. Ономастика восточных Балкан. София.

- Джаукян Г.Б., 1964, *Хайасский язык и его отношение к индоевропейским языкам*, Ереван.
- Джаукян Г.Б., 1988, О соотношении хайасского и армянского языков, *ՊԲՀ* 1, 60-79. 2, 68-88.
- Дьяконов, И.М. 1958. Материалы к фонетике урартского языка. Вопросы грамматики и истории восточных языков. М.-Л.
- Дьяконов, И.М. 1968. Предыстория армянского народа. Ереван.
- Дьяконов, И.М. 1983. Типы этнических передвижений в ранней древности. ДВ 4.
- Дьяконов, И.М. 1994. Киммерийцы и скифы на Древнем Востоке. Российская археология, 1.
- Капанцян Г.А., 1947. *Хайаса – колыбель армян*, Ереван.
- Капанцян Г.А., 1956. *Историко-лингвистические работы*, Т. 1, Ереван.
- Карагезян, О. О. (1988) *Проблема этногенеза и самоназвания армянского народа по клинописным источникам*. ԼՀԳ № 7, 57-76.
- Кулланда С.В. 2016. Скифы: язык и этногенез. М.
- Меликишвили, Г.А. 1954. Наири-Урарту. Древневосточные материалы по истории народов Закавказья. Тбилиси.
- Меликишвили, Г.А. 1979. К чтению одного места в летописи урартского царя Аргишти I. Переднеазиатский сборник, М.
- Петросян, А.Е. 1987. Отражение индоевропейского корня **uel-* в армянской мифологии. Вестник общественных наук, 1.
- Петросян, А.Е. 1990. Армянские этнонимы в свете мифологических данных. *Междеждисциплинарные исследования культурогенеза и этногенеза армянского нагорья и сопредельных областей*, Ереван, 234-245.
- Петросян, А.Е. 1991. Армянские этнонимы, древнеармянская модель мира и вопрос локализации древнейших армянских племен. Вестник Ереванского университета 2.
- Петросян, А.Е. 1991а. Самоназвание армян и вопрос локализации протоармянских племен. Вестник общественных наук, 5.
- Петросян, А.Е. 2002. Армянский эпос и мифология. Ереван.
- Петросян, А.Е. 2006. Два Арарата: гора Кордуены и Масис. *Mythical Landscapes Then and Now. The Mystification of Landscapes in Search for National Identity*. Yerevan.
- Петросян, А.Е. 2009. О происхождении армянского народа: проблема идентификации протоармян (критический обзор). *Армянский вестник*, 2009, 2/3-1, 66-102.
- Петросян А.Е., 2016а, Армянский этноним *hay*, *Вопросы ономастики* 2, 146-161.
- Пиотровский, Б.Б. 1959. Ванское царство. Ереван.
- Хачикян, М.Л. 1985. Хурритский и урартский языки. Ереван.
- Bohas, G. 1994. Les araméens du bout du monde. *La memoire des chretiens d'Orient*. Toulouse.
- Çilingiroğlu A., Salvini M. 2001 (eds). *Ayanis I (Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*. Roma.
- Diakonoff, I.M. 1984. *The Pre-History of the Armenian People*. Delmar, New York.
- Diakonoff I.M., Kashkai S.M., 1981, *Geographical Names According to Urartian Texts. Repertoire géographique des textes cuneiforms* 9. Wiesbaden.
- Djahukian G.B., 1961, The Hayasa Language and its Relation to the Indo-European Languages. *Archiv Orientalni* 29/3, 353-405.
- Dumézil, G. 1992. *Mythes et dieux des indo-européens*. Textes réunis et présentés par Hervé Coutau-Bégarie. Paris.
- Grekyan, Y.H. 2013-2014. When the Gods Leave People. The Climatological Hypothesis of the Collapse of the urartian State. *AJNES* VIII, 1-2, 57-84.
- Grekyan, Y.H. 2014. Helmet and Beard: Depicting of Enemies in Urartian Bronze Art. *SCRIPTA. Arkeolojiyle Geçen Bir Yaşam İçin Yazılar. Veli Sevin'e Armağan. Essays in Honour of Veli Sevin. A Life Immersed in Archaeology*. İstanbul., 155-173.
- Kroll, S. 1984. Urartus Untergang in anderer Sicht. *Istanbuler Mitteilungen*. Bd. 34.
- Laroche, E. 1966. *Les noms des hittites*. Paris.
- MacCulloch J.A., 2009, *The Religion of the Ancient Celts*, Auckland.
- Markwart, J. 1901. *Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i*. Berlin.
- Markwart J., 1928, Le berceau des arméniens, *REA* 8, f. 2, 210-232.

- Martirosyan, H. 2013. The place of Armenian in the Indo-European Language Family. The relationship with Greek and Indo-Iranian. *Journal of Language Relationship*, 10, 85-139.
- Petrosyan, A.Y. 2002. *The Indo-European and Ancient Near Eastern Sources of the Armenian Epic*. JIES Monograph 42. Washington D.C.
- Petrosyan, A.Y. 2007. The Problem of Identification of the Proto-Armenians: A Critical Review. *Journal of the Society for Armenian Studies*. Vol. 16, 25-66.
- Petrosyan, A.Y. 2010. Armenian elements in Urartian language and onomastics. *AJNES* V/1. Festschrift in Honor of Nicolay Harutyunyan in Occasion of His 90th Birthday, 133-140.
- Petrosyan, A.Y. 2016. Indo-European *wel- in Armenian Mythology. *JIES*, Vol. 44.
- Saggs, H.W.F. 1958, The Nimrud Letters, 1952 – Part IV. The Urartian Frontier, *Iraq*. Vol. 20, 2, 182-212.
- Saggs, H. 2001. *The Nimrud Letters. Cuneiform Texts from Nimrud*, V. London.
- Salvini, M. 1980. Un testo celebrativo di Menua. *SMEA*, XXII.
- Salvini, M. 1995. *Geschichte und Kultur der Urartäer*. Darmstadt.
- Salvini, M. 2001. The Inscriptions of Ayanis (Rusahinili Eiduri-kai). *Ayanis I. Ten Years Excavations at Rusahinili Eiduri-kai*. Roma.
- Yakar, J. 1992. Beyond the Eastern Borders of the Hittite Empire: An Archaeological Assessment. *Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp*. Ankara.
- Zimansky, P.E. 2001. Archaeological Inquiries Into Ethno-Linguistic Diversity in Urartu. *Greater Anatolia and the Indo-Hittite Language Family*. JIES Monograph 38. Washington D.C.

ETIUNI - CRADLE OF ARMENIANS

Armen Petrosyan

According to our hypothesis the Armenian self-appellation Hay is connected with the ethno-toponym Etiu- attested in Urartian sources of the 9th-7th centuries BC (presented in derivative forms: ^{KUR}Etiuni/Etiuḫi “Etiu-ian land”). The territory of this country basically corresponds with the Ayrarat province of Greater Armenia. One of the possible prototypes of the ethnonym Hay could have been *hat‘iyo- (probably, from Indo-European *poti-yo-), which in Urartian cuneiform writing could be conveyed as Etiu (there are no signs for h and o, which are rendered as ø and u, and Urart. e frequently coincides with Arm. a in lexical and onomastical correspondences). In behalf of this hypothesis several linguistic, historical and other arguments are presented: e.g., the localization of the earliest “Armenian universe” in the Ayrarat province after the forefather Hayk; the lasting enmity between Etiuni and Urartu during whole history of the latter; the most probable Armenian name of the only known king of Etiuni (Diuṣini/Ṭiuṣini, cf. Greek Diogenes), etc.

ЭТИУНИ - КОЛЫБЕЛЬ АРМЯН

Armen Petrosyan

Согласно нашей гипотезе самоназвание армян hay связано с этнотопонимом Etiu- урартских источников IX-VII вв. до н.э. (известен в производных формах: ^{KUR}Etiuni/Etiuḫi “Этиу-ская страна”). Территория этой страны в основном совпадает с провинцией Айрарат Великой Армении. Один из возможных прототипов этнонима hay мог быть *hat‘iyo- (вероятно, от индоевропейского *poti-yo-), который в урартской клинописи мог быть передан как Etiu (в клинописи нет знаков для h и o, которые передаются как ø и u, а урарт. e часто совпадает с арм. а в лексических и ономастических соответствиях). В пользу этой гипотезы приводятся лингвистические, исторические и другие аргументы: например, локализация древнейшей «армянской вселенной» после прародителя Гайка в провинции Айрарат, в постоянная вражда Этиуни и Урарту в течение всей истории последнего; вероятное армянское имя единственного известного царя Этиуни (Diuṣini/Ṭiuṣini, ср. греч. Диоген), и т.д.